

Garcia i Raffi, Josep-Vicent

Lluís Ferran de Pol:
un periodista a l'exili

Introducció

Entre les diverses recuperacions que ha de fer la cultura catalana actual hi ha, encara, el llegat de l'exili. Un d'aquestes llegats, i dels més importants i alhora oblidats, és el periodisme català. Són necessaris, d'una banda, els estudis monogràfics de la premsa catalana de l'exili, tant la política com la cultural, que ajudarien a entendre els diferents processos ideològics i culturals de l'exili i la postguerra, i, de l'altra, el treball realitzat pels periodistes en aquests diaris i revistes i, també, a la premsa del país que els acollia provisionalment o definitivament.¹ En realitat, no tenim una visió clara i completa de la tasca d'aquests periodistes a l'exili. Entre tots ells destacaria, pel seu nombre i per la seva significació, el grup hispano-americà i, més concretament, el mexicà.

1. «El periodismo que no estuvo en el exilio fue flagelado, destruido... Por eso el éxodo de periodistas fue grande. Varios países de América recibieron decenas de ellos [...] diáspora lenta en acomodo, aportación individualista con predominio de lo político no nacional, sino antifranquista [...]. Se dieron a conocer muchas de las bien dotadas mentes que el periodismo republicano había encontrado en México su nueva patria [...]. Surgieron publicaciones, muchas semanales, algunas diarias [...]. Se fomentaron las agencias de información y, como junto a periodistas cuajados llegaron alevines del periodismo, éstos tuvieron tiempo de hormarse, cuajar». («La onda», *Novedades*, núm. 330, 7.12.1979, México D. F., p. 12-13).

Lluís Ferran de Pol, l'autor que volem estudiar avui, amb l'acabament de la Guerra Civil s'exilià a Mèxic, com uns altres dels seus compatriotes catalans.² Aquest país va ser preferit pels refugiats donades les facilitats arbitrades pel govern del general Cárdenas a favor dels espanyols. Tanmateix, alguns sectors de la societat mexicana eren contraris a l'arribada dels exiliats republicans i es van oposar activament a aquesta presència, calculada, segons fonts diverses, en unes quaranta mil persones (Gutiérrez, 1989, 173-175). L'opinió pública, al capdavant, acceptà aquesta emigració tot valorant el guany humà i cultural que representava per a Mèxic.

L'exili a Mèxic des de juny de 1939 fins al 1948 és un referent biogràfic que resta gravat per l'activitat literària i pel record de Ferran de Pol. El seu món cultural té en aquest país centramerica una dinamització definitiva. L'etapa mexicana significa una determinació cultural nova.

L'obra periodística de Lluís Ferran de Pol està encara per inventariar. El seu arxiu personal no n'inclou totes les publicacions. És necessari, doncs, el buidatge d'hemeroteques mexicanes, de casals catalans i d'arxius relacionats amb l'exili. Des dels fons documentals que hom pot consultar a Catalunya (Balcells, 1988) classifiquem i quantifiquem aquesta obra:

- a) Pel que fa als escrits en llengua catalana,
  - *La Revista dels Catalans d'Amèrica*, 1 article;
  - *Full Català*, 15 articles;
  - *Quaderns de l'Exili*, 29 articles;
  - *Ressorgiment*, 1 article;
  - *Gasetta Literària Catalana*, 1 article.

b) Pel que fa als publicats en espanyol en aquests mitjans mexicans i que són conservats per Lluís Ferran de Pol i la Biblioteca Fidel Fita d'Arenys de Mar,

- *El Rancho Mexicano*, 1 article;
- *Filosofía y Letras*, 24 articles;
- *El Nacional*, 220 articles.

2. El Comitè d'Ajut Britànic el trau del camp de concentració de Sant Cebrià i, a bord del vaixell Sinaia, amb 1.599 passatgers, el maig-juny de 1939 fa rumb a Puerto Rico i Veracruz.

Els inicis d'escriptor

La seua carrera literària havia començat al poble nadiu d'Arenys de Mar al principi dels anys trenta. Va publicar un conte, *Els hereus de Xanta*, guanyador dels Jocs Florals d'Arenys el 1934 en la modalitat de prosa. Havia encetat un camí literari que ja no abandonà mai. Així, l'any 1937 va guanyar un altre premi, el Narcís Oller de la Generalitat de Catalunya, amb el recull de narracions *Tríptic*, que no fou publicat fins vint-i-set anys després, el 1964.³

Abans ja havia col·laborat en dues revistes locals i en va ser redactor: *Oreig* (1932) i *Salobre* (1935). La primera era l'òrgan del partit Acció Catalana Republicana (o Partit Catalanista Republicà), del qual Ferran de Pol era membre, i fou dirigida pel seu amic Josep Maria Miquel i Vergés.

Les seves col·laboracions, majoritàriament a *Oreig*, reflecteixen en aquest jove Ferran estils i temes del futur treball d'escriptor i de periodista. Hi publicarà les seves primeres ressenyes literàries, com ara *Laia*, del seu parent Salvador Espriu, o dues crítiques cinematogràfiques (sense gens de caracterització tècnica!). Tanmateix, els textos més interessants són una mena de columna personal o prosa curta que, amb el títol d'«Impressió», va desenvolupant durant vint números un seguit de temes que van des de la presència del zèppelin a Arenys de Mar fins a «Núvols», un joc infantil d'imaginació semblant a la prosa poètica. L'únic article a *Salobre* serà sobre el pintor Vila-Puig i constitueix una de les primeres crítiques d'art que farà uns quants anys més tard al país centramericà.

Mèxic i la tasca de periodista

En l'exili mexicà, les necessitats econòmiques, la possibilitat de continuar la tasca intel·lectual iniciada prèviament al país i la generositat envers els exiliats convergeixen en la tasca de periodista als diaris mexicans.

La casualitat, lligada a les primeres amistats que Ferran de Pol fa al país americà, el dirigí cap a *El Nacional*, diari governamental de l'aleshores esquerra agrarista i que es destacà per la rebuda als exiliats

3. Barcelona, Editorial Selecta, 1964, 1a ed.

republicans, com demostren els seus articles i titulars d'aquella època.⁴ Precisament aquest diari fou un lloc d'arribada de força escriptors i periodistes catalans i espanyols (Amo-Shelby, 1950). Un repàs de la premsa de l'exili mostra la consideració positiva que hi va tenir.⁵ Fins i tot s'hi parla d'un homenatge dels exiliats catalans al diari.⁶ La petita agenda que Ferran de Pol conservava, on hi havia apuntats els esdeveniments darrers de la guerra, el pas a França i l'estada al camp de concentració, es convertí en els primers articles que publicà a *El Nacional* (Torres, 1973, 52-53). Hi van aparèixer amb l'epígraf de «Fragmentos de mi diario» en primer lloc i «Prosas del destierro» després.⁷ La situació política mexicana, convergent amb la política de guerra dels aliats, va fer canviar la línia del diari, que considerava poc convenient criticar l'actitud francesa envers els refugiats republicans.⁸

4. Titulars com aquests demostren la seua posició: «Bienvenida la emigración española» (5.4.1939); «Son improcedentes las protestas por la admisión de españoles» (17.6.1939); «Los refugiados son gente útil a México» (12.7.1939); «No presentarán problema los inmigrantes que están por llegar en el México» (24.7.1939). Cf. *El exilio español en México*, catàleg de l'exposició del Ministerio de Cultura al Palacio de Velázquez del Retiro, Madrid, desembre 1983 - febrer 1984, p. 42.

5. «RECOMANACIÓ. Recomanem als lectors d'*El Poble Català*, llegeixin *El Nacional*, puix que en aquest important diari de Mèxic, hi col·laboren els nostres compatriotes Jordi Arquer, L. Ferran de Pol, Pere Foix, Vicenç Guarner, J. M. Miquel i Vergés, Carles Pi i Sunyer, J. Loperena i Romà, Àngel Samblancat, Joan Tomàs i Vicenç Verni», *El Poble Català*, núm. 11, setembre 1942, p. 4.

6. «Homenatge a *El Nacional*. Comunitat catalana de Mèxic s'ha adherit a un homenatge que diversos elements exiliats projecten dedicar al diari *El Nacional* per l'afecte palesat tothora a la causa de la llibertat. El Consell Directiu de Comunitat Catalana acordà confiar la seva representació al compatriota Pere Foix», *El Poble Català*, número 12, octubre 1942, p. 2.

7. A l'arxiu de Ferran de Pol es conserva una carpeta amb cent quaranta-dos fulls holandesos mecanografiats en castellà que és el text que va lliurar al director del diari. Dels articles publicats, el primer va ser «Adiós a la tierra», que va inaugurar la secció «Fragmentos de mi diario»; l'últim, el tretzè, és «Adjetivos a una paz». A partir de la col·laboració cinquena, «La amenaza», la secció canvià de títol: «Prosas del destierro». Als articles s'observen algunes diferències i alteracions respecte a l'original mecanografiat.

8. Una versió diferent apareixerà en català trenta-dos anys després com a «De quan de Sant Cebrià del Rosselló en deien Saint-Cyprien», que constituirà la primera part de *De lluny i de prop*, Barcelona, Selecta, 1972.

Aquest canvi polític va acabar la sèrie; significà, però, l'assoliment de treball fix al diari,⁹ on va ser redactor i repòrter i va exercir la crítica literària¹⁰ amb assaigs setmanals des de 1939. A partir de 1944 fou cap de la pàgina d'art fins a la seua tornada a Catalunya.

El treball fet en castellà per Ferran de Pol a *El Nacional* consisteix en els articles següents, distribuïts temàticament:

1. Articles sobre literatura: narrativa castellana i europea, literatura espanyola.

2. Articles a la secció dominical «Artes plásticas».

3. Articles sobre història de l'art.

4. Ressenyes de la secció «Los libros».

5. Música simfònica i òpera: crítica musical de la temporada de l'any 1943.

6. Articles de tema americà amb preferència mexicana.

7. Articles político-culturals i reportatges de tema general.

8. Articles sobre la Guerra Civil i el camp de concentració.

Va col·laborar també en uns altres mitjans en castellà, com ara *Revista de Filosofía y Letras*, amb estudis de literatura espanyola i recensions, *El Rancho Mexicano* i uns quants més.¹¹

La intensa experiència periodística el va marcar profundament segons el seu testimoniatge:

[...] a mi m'agrada molt el periodisme. Vaig viure'n per deu anys a Mèxic, naturalment periodisme en castellà, que era la llengua del país. Arribat aquí m'hauria agradat fer-ne, de periodisme, però, com allà, en la llengua del país que en aquest cas és la meua.¹²

9. En una carta de Fernando Benítez, «el encargado de la página editorial» assegura des d'*El Nacional*, en data de 21 de juny de 1941, que «los artículos del señor Ferran de Pol publicados por nosotros son todos de carácter literario. Aquí, entre otros muchos ensayos, vió la luz el destinado a Garcilaso de la Vega, pieza crítica en la que la figura del gran poeta español aparece bajo una nueva luz [...] sus *Prosas del destierro*, vigorosas pinturas del campo de concentración, que constituyen, seguramente, la narración más completa y vívida de ese angustioso epílogo de la guerra española. Las dolorosas escenas que se sucedieron, el mismo paisaje desolado de esa región de Francia, los tipos más destacados de la inmigración están tratados por un artista y un humano observador que logró fijarlos con realismo sorprendente olvidando su propia tragedia».

10. Va compartir les tasques al diari amb el poeta Juan Rejano, que va ser director del suplement literari dominical d'*El Nacional* (Andújar, 1980, 113-114). Segons informacions de Ferran de Pol, Rejano era del tot comprensiu envers les idees nacionalistes dels catalans, actitud que no compartien alguns altres espanyols treballadors del diari.

11. Segons la informació facilitada a *Full Català*, i sota la nota significativa «Els escriptors catalans i llur aportació obligada a la bibliografia castellana», cita, a més dels ja esmentats, *Hoy* i *Boletín Bibliográfico Mexicano*. També a l'apartat de traduccions llegim: «L. Ferran de Pol: Hofmann. *La olla de oro*, Compañía General Editora, SA, México. 1941», núm. 2, any I, novembre 1941, p. 2.

12. Entrevista concedida a Enric Coll i Juvé de la revista *El Maresme*, abril 1971, p. 9.

Les revistes catalanes de l'exili

Paral·lelament a la seva tasca a *El Nacional*, Ferran de Pol, des de la seua arribada a Mèxic, participa en algunes revistes culturals dels exiliats. Ni la situació ni les circumstàncies no eren gaire favorables.

En principi, les temptatives de crear una premsa en català a Mèxic foren una mica caòtiques, perquè no es plantejaven, encara, els propòsits d'orientacions polítiques, literàries o simplement informatives, sinó que responien a la crida de Carner, centrada en la supervivència de la nostra llengua (Calders, 1991a, 4).

La seva primera col·laboració és a la *Revista dels Catalans d'Amèrica* amb un estudi i una petita antologia de Joan Salvat-Papasseit datats el novembre del 1939.

La tasca de Ferran de Pol va ser fonamental per a dues revistes catalanes d'Amèrica: *Full Català* i *Quaderns de l'Exili*, que es troben entre les més importants, originals i decisives d'aquest tipus de premsa (Ferran de Pol, 1984, 23-27).

Full Català fou una revista oberta a la col·laboració dels escriptors més destacats de l'exili. Va ser dirigida per Josep Carner, Lluís Ferran de Pol, Josep-Maria Miquel i Vergés i Pere Matalonga i entre els seus propòsits hi havia oferir una tribuna a Josep Carner (Calders, 1991b, 39). *Full Català* fou patrocinada pel mecenes català Joan de Linares i Delhom i tingué un tiratge de mil exemplars.

Les col·laboracions del nostre escriptor durant poc més d'un any d'existència de la revista són quinze. Fonamentalment, els seus escrits se centren en la crítica literària i artística i l'article d'opinió político-cultural.

A més, *Full Català* és la publicació on apareixen les seves primeres narracions fora de Catalunya: «L'averany de la gitana» (amb il·lustracions de Pere Calders) i «Un conte maia». Aquest conte és l'embrió d'una de les obres amb un èxit més gran de la seva producció posterior: *Abans de l'alba*, una recreació en un conte meravellós del llibre quítxua de *Pópol-Vuh*.

Tanmateix, dins el panorama ideològic de l'exili, els articles político-culturals són els que li donen una major rellevància. Hi podem constatar una revisió crítica i catalanista dels esdeveniments i de la derrota republicana en la Guerra Civil. Aquests articles, com els darrers números de *Full Català*, són el nucli ideològic nacional que més tard desenvoluparà el grup de Coyoacán a *Quaderns de l'Exili*.

La idea de Països Catalans hi va lligada amb la recuperació de la llengua i la literatura catalanes després de l'enfonsament de 1939. Segons les seues paraules, es tracta d'aconseguir una literatura completa: «Necessitem obres que remarquin la unitat catalana [...] crear un patrimoni espiritual comú.»¹³

Un altre dels temes que preocuparen Ferran de Pol va ser la posició que havia d'adoptar l'escriptor català pel que feia a l'ús de la llengua. La data del tercer aniversari de les acaballes de la Guerra Civil li fa reflexionar la cultura catalana sota el franquisme incipient i l'escriptor català de l'exili.¹⁴ La seua actitud és clara respecte al fet del canvi de llengua:

El pitjor que ens podria esdevenir seria contribuir a «exiliar» la cultura catalana del nostre exili. [...] Perquè els escriptors a l'exili fan el mateix que aquells que restaren a Catalunya: escriuen en castellà o bé callen.

Aquesta idea irrenunciable serà repetida al primer número dels *Quaderns de l'Exili* en un dels seus articles més coneguts on vol demostrar les contradiccions de Josep Carner, un dels escriptors més emblemàtics d'aquells moments, quant a l'ús del català, que defensa i després no usa a *Misterio de Quanaxhuata*.¹⁵

Des dels inicis es veieren a *Full Català* dues tendències: l'una, partidària de donar prioritat a la part purament cultural de l'exili; l'altra, partidària de continuar la lluita contra el règim franquista, fins i tot amb les armes per mitjà d'una col·laboració militar amb els aliats, i contra el nazisme i el feixisme. Aquesta última tendència, representada per Ferran de Pol i Joan Sales, va ser reforçada per l'ingrés a la revista de militars professionals catalans que havien lluitat en la Guerra Civil. El paper que hi té Ferran de Pol juntament amb uns altres membres és decisiu per a la posició ideològica de la revista, que acabarà amb un trencament del seu consell editorial i amb la desaparició posterior de la publicació. L'enfrontament d'aquestes dues tendències a partir del número 7 (abril de 1942) va comportar el naixement de *Quaderns de l'Exili* (Casacuberta, 1989, 89-93). Un testimoni protagonista d'aquells moments, Pere Calders, ens ho explica des de la seva perspectiva actual:

13. «1939: evocació i represa», núm. 2, novembre 1941, p. 4.

14. «Aniversari», núm. 5, febrer 1942, p. 5.

15. «Contra l'obra de Josep Carner: misterio de Quanaxhuata», núm. 1, setembre 1943, p. III-IV

[...] en Joan Sales creia que una revista literària a l'exili no tenia cap sentit. Havia d'ésser **independentista radical**, combativa i defensora de la unitat dels Països Catalans. Amb Lluís Ferran de Pol i Raimon Galí va crear els *Quaderns de l'Exili* [...] (Calders, 1989a, 4).

Aquesta publicació assumeix el programa de *Full Català* pel que fa a la integració dels països de llengua catalana en un Estat. Quant a l'aspecte militar, el coronel Pérez Farràs dirigeix un escrit al president de la Generalitat a l'exili en què s'ofereix a encapçalar una formació militar catalana que lluiti al costat dels aliats. El projecte va fracassar per la timidesa de Pi i Suñer, president del Consell Nacional Català a Londres, que no va contestar mai a aquella carta.

Quaderns de l'Exili era mantingut econòmicament pels donatius i pels anuncis comercials que hi incloïa, fet que en va permetre la tramesa gratuïta a tot el món malgrat els entrebancs de la guerra. El tiratge va assolir la xifra de quatre mil exemplars en l'últim número, el 26.

Quaderns de l'Exili era una revista político-cultural amb una forta intenció de crear opinió. La revista és qualificada per Ferran de Pol com d'agitació nacional.¹⁶ El grup promotor era conscient de ser creador d'opinió i arribà a crear-ne una. Hi van marcar molt les seues línies formals, com, al capdavant, qualsevol publicació. Així, segons el seu ideari o punts bàsics,¹⁷ decidien qui eren els «autèntics» o «veritables» intel·lectuals o qui no els eren. Ferran de Pol escriu sobre dos escriptors, ideològicament precursors del seu pensament, molt valorats: Àngel Guimerà i Jacint Verdaguer.¹⁸ El grup tingué detractors, com es veu en algunes cartes o contestacions polèmiques de la redacció en uns quants números. També, però, tingué una sèrie de persones al seu favor, com ara Bosch Gimpera, F. Soldevila, C. Riba, C. Cardó, etc. Fou una publicació de combat nacional que tenia unes formes semblants a les de les revistes de postguerra franceses i italianes.

16. «La nostra feina», núm. 24, octubre-desembre 1946, p. XIV.

17. Els sis punts que repetia la revista a cada número eren: I) És missió de la nostra època fer la unitat nacional dels catalans, valencians i balears. II) La nostra nació ha d'aspirar a la sobirania, però no a l'aïllament. III) Tota llibertat és il·lusòria quan no es compta amb els mitjans de defensar-la. IV) No hi ha autèntic nacionalisme sense sentiment de la igualtat de tots els compatriotes. V) La Cultura ha de basar-se en els caràcters nacionals i estar al servei de l'home. VI) El desastre nacional del 1939 marca el principi d'una època nova.

18. «Mossèn Jacint Verdaguer», núm. 3, novembre 1943, p. 3-4; i «Un centenari no celebrat: el d'en Guimerà», núm. 19, abril-maig 1946, p. 8-10.

Lluís Ferran de Pol, a més dels articles signats amb el seu nom, les inicials F. P. o el pseudònim Joan Ramis (Manent, 1984, 249 i 263), hi va escriure un seguit d'editorials tot sol o en companyia del seu amic Joan Sales. De Ferran foren els dels números 1, 3, 8, 11, 12, 17 i 23, i tots dos plegats escriviren els dels números 4, 5, 16 i 18.¹⁹ Els seus vint-i-nou articles signats, a més dels editorials esmentats adés, segueixen la línia de *Full Català* pel que fa a la temàtica i l'estil.

Els seus escrits s'inclouen en el marc ideològic de la revista: la idea de cultura enfront de la de «cultura» o cultureta, la crítica contra el Noucentisme i l'orsisme, la reivindicació d'un catalanisme diferent —«fusió íntima i emotiva del sentiments nacional i obrerista»— que detenen la classe obrera i la petita burgesia,²⁰ etc. (Casacuberta, 1989, 95-104). Les sis recensions de Ferran de Pol solen tenir una extensió i un interès desiguals. Pretenen donar, de vegades, una informació correcta sense gaire aprofundiment, tot i que algunes van més enllà de la simple recensió, perquè són llibres que criden la consciència crítica de Ferran de Pol o signifiquen una aportació valuosa al pensament del grup.

L'acabament dels *Quaderns de l'Exili* té una arrel ideològica definitiva. A banda el distanciament personal d'alguns dels membres més actius, la frustració del seu objectiu militar més destacable i la divisió ideològica que implica una evolució fan aconsellable l'acabament del projecte, almenys des de l'exili.²¹ Tanmateix, entre uns quants sectors, exiliats o no, va originar-se una frustració per aquest cessament definitiu.²² Hi hagué fins i tot contactes per a una proposta de fer una

19. Segons la carta manuscrita de Joan Sales a Ferran de Pol el 30 d'abril de 1982. De la resta d'editorials, Sales n'escriu els tretze restants i Guasp un, el del número 6.

20. «El minaire del Riner», núm. 25, gener-febrer 1947, p. 13-14.

21. Albert Manent ens confirma la influència que Joan Sales i Raimon Galí tingueren en un nucli de joves catalans tan bon punt tornaren de l'exili mexicà i portaren la ideologia dels *Quaderns*: «En Pujol quedà marcat pel segell dels *Quaderns* i accentuà la seva exigència en l'anàlisi del passat, en l'alerta de l'intel·lectualisme deleteri, en el seu rebuig contra la brometa sistemàtica i la malfiança contra el gremi d'intel·lectuals perquè molts, segons ells, tenien el risc d'esterilitzar l'acció» (Manent, 1986, 139).

22. «Però *Quaderns* no poden deixar de sortir, d'una manera o altra ens hem d'espavilar. Tota la gent que els rebia els troba a mancar. No és adulació ni raspall. És la veritat. Desvetllava interès. Es discutia. Trobava grans corrents d'identificació i simpatia. Com cap més publicació. Aquestes són impressions que he recollit a tort i dret entre els nostres compatriotes» (els subratllats són seus). Carta de Joan Layret (Perpinyà) a Ferran de Pol el 7 de gener de 1948.

nova revista impresa a França i distribuïda a Catalunya amb el mecenatge assegurat de Fèlix Millet.²³

El retorn a Catalunya

Lluís Ferran de Pol, per diversos motius, fonamentalment personals, decidí de retornar al país el 1948 i recuperar la professió d'advocat a Arenys de Mar.

La feina periodística a Mèxic és interrompuda dissortadament en retornar a Catalunya. La seua insistència a publicar només en català a la premsa en retarda les col·laboracions fins als anys seixanta. Tanmateix, no deixa d'escriure mai i la seua producció narrativa continua creixent durant aquests anys. Ha publicat articles en forma de columna fixa a *Diari de Barcelona* (1987-1989) i *El Maresme* (1982-1984). A més, ha exercit la crítica literària i el reportatge cultural a *Avui*, *La Vanguardia*, *Serra d'Or*, *Vida Parroquial* d'Arenys de Mar (des de 1969, quan féu el canvi lingüístic a favor del català), etc.

L'etapa periodística mexicana va significar per a Lluís Ferran de Pol i uns altres escriptors catalans un pas complet cap a la maduresa literària. Com a narrador, significà l'assumpció d'un seguit de trets temàtics, estilístics i culturals del país que els acollia.

23. Les cartes encreuades entre Joan Layret a Perpinyà i Ferran de Pol a Cuernavaca en són testimoni. L'escriptor arenyenc escriu: «La revista de què em parles pot ser interessant, com a revista vull dir, però no com a moviment. Sembla que no hi haurà programa d'acció i de pensament i ja saps el que són aleshores les revistes: un enfilall de coses bones, mitjanes i dolentes, petites barricades de grupet, batalles de gent de més ampla visió, petites vanitats, grans gestos, etc., en fi una barreja bona pel qui la vulgui, no per mi» (1.2.1948).

Bibliografia

- AMO, Julià; SHELBY, Charmion (comp.). *La obra impresa de los intelectuales españoles en América: 1936-1945. Bibliografía*. 148 p. Stanford, Califòrnia: Stanford University Press, 1950.
- ANDÚJAR, Manuel. «Sobre Juan Rejano, propuesta de antologías». *Litoral* [Màlaga], 1980, núm. 91-93, p. 111-114.
- BALCELLS, Josep Maria. *Revistes dels catalans a les Amèriques. (Repertori de 230 publicacions des de 1831)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1988, 142 p.
- CALDERS, Pere. «També fou un obstinat, en la mort de Vicenç Riera Llorca». *Revista de Catalunya* [Barcelona] (juliol-agost 1991a), núm. 54, p. 3-6.
— *Josep Carner*. 2a ed. Argentona: L'Aixernadors, 1991b, p. 39-62.
- CASACUBERTA, Margarida. «*Quaderns de l'Exili* (Mèxic, 1943-1947), una revista d'agitació nacional». *Els Marges* [Barcelona] (setembre 1989), núm. 40, p. 87-105.
- FERRAN DE POL, Lluís. «Naixença, vida i mort dels *Quaderns de l'Exili*». *Serra d'Or* (juliol-agost 1984), núm. 298-299, p. 23-27.
- GUTIÉRREZ VEGA, Hugo. «Los refugiados». *Cuadernos Hispanoamericanos* [Madrid], (novembre-desembre 1989), núm. 473-474, «El exilio español en Hispanoamérica», p. 171-175.
- MANENT, Albert. *Escriptors i editors del Nou-cents*. «Biblioteca de Cultura Catalana». Barcelona: Curial, 1984.
— *El molí de l'ombra (Dietari polític i retrats. 1946-1975)*. Barcelona: Edicions 62, 1986.
— *La literatura catalana a l'exili*. «Biblioteca de Cultura Catalana». 2a ed. Barcelona: Curial, 1989.
- Quaderns de l'Exili (Mèxic, 1943-1947)*. Barcelona: Editorial Estudis Nacionalistes, 1982. [Edició facsimil]
- TORRES, Estanislau. *Els escriptors catalans parlen*. Barcelona: Nova Terra, 1973, p. 49-81.